

TAKÁCS GÉZA

**VÁLTOZATOK A SZOCIOLÓGIÁRA
(Ferge Zsuzsa: Fejezetek
a magyar szegénypolitika történetéből,
Hankiss Elemér: Diagnózisok 2.,
Kulcsár Kálmán: A modernizáció és a magyar társadalom.)**

Három szociológiai kötet, neves szerzők tollából. Természetes a fokozott kíváncsiság. Hiszen, változásokban reménykedve, a tudomány afféle szabadcsapatként jó várakozásokat ébreszthet, igazolhat és cáfolhat mindennapi elszántságot és kétségbeesést. Épp ezért a csalódás nehezen megbocsátható. Ha a közgondolkodás legdinamikusabb szárnya félrcsiklik, akkor ez pótolhatatlan szellemi veszteség. A következőkben a három kötet néhány ellentmondásáról esik szó.

(A kritika 1987-ben készült. Néhány szerkesztőség visszautasítása után nem kísérleteztem tovább megjelentetésével. Mai közzétételét talán indokolhatja, hogy közelmúltunk társadalmának leírása a politikai változások időszakában újabb és természetesen indokokkal fontosabb, mint volt valaha is az elmúlt évtizedekben. S akár változtatunk, akár nem, tegnapi tudásunk és állásfoglalásaink mai törekvésünk előtörténetét jelentik.)

Ferge Zsuzsa azt bizonyítja tanulmányának történeti részében, hogy a szegénypolitika a szegénység ellen nem hatékony eszköz. Diszkrimináló, pazarló és korlátozott. A szegénység csökkentéséért a társadalmpolitika, a társadalmi-gazdasági dinamizmus tehet a legtöbbet.

Aztán a közelmúltra, a hatvanas, hetvenes évekre vonatkozóan — a szegénypolitika és a szociálpolitika között történelmietlen distrikciót téve — azt mondja, hogy a „szegénység zárójelbe tétele” nemcsak a gazdasági dinamizmus szükséges előfeltétele volt, hanem a korszerű szociálpolitikai rendszer komoly ösztönzője is, akkor ez mégis meghökkenítő. „Valószínű ugyanis, hogy fejlett szegénypolitika esetén a fejlődés egésze lassúbb és torzabb lett volna.” Nem értem, hogy a szegénység zárójelbe tétele miért csak a fejlődést gátló szegénypolitika az alternatívája. A szinte semmi és az adakozót károsító adakozás között lett volna bőven választási lehetőség.

Ráadásul a szegények segítése nem feltétlenül és nem közvetlenül állami feladat állami forrásokból. Elvileg közösségek, intézmények, szervezetek, magánszemélyek csoportjai az állam nélkül is aktívak lehetnek volna, ha ezt az állam engedi vagy bátorítja. De tiltotta és lehetetlenné tette. (Ez a társadalmi aktivitás ma már számításba vétetik, jellemző módon egyik forrása ellenzéki bélyeget visel.)

A fejlődés pedig, amit a szerző szerint a szegénység iránti közömbösség is segített, nem tudom, miként lett, lehetett volna torzabb. Hiszen mindaz, amit felépített, nagy hányadában egyre nyilvánvalóbban hasznavehetetlen. Miért lett volna baj, ha az extenzív növekedés hamarabb kifulladásra, hamarabb válnak felismerhetővé korlátai? Ha a rossz szerkezeteknek és mechanizmusoknak kevesebb idejük marad a megerősödésre, az újjászerveződésre? Ha a hibás gazdasági stratégia hamarabb önkritikára kényszerül?

Egyébként sem hiszem, hogy a hatvanas évek elején az erőforrások olyannyira szűkösek voltak, hogy a szegénypolitika (szociálpolitika) kontra társadalmi fejlődés szem-

beállítása jogos lenne. Az erőforráspazarló gazdasági rend éppen az ötvenes-hatvanas évek fordulóján nyújtózkodik el ismét. Aligha ártott volna, ha pazarlását egy tudatos infrastruktúra-politika (benne egy szociálpolitikai, szegénypolitikai rendszer) korlátozza. Az elhagyott öregek és kastélyok világa nemcsak múló sebhely, hanem értékek pótolhatatlan pusztulása is.

Ferge Zsuzsa gondolatmenete fordítva is logikus. Ha a szegénység problémáját már a hatvanas években vállalja a társadalomvezetés (más, ugyanennyire jogos és ugyanígy zárójelbe tett problémával együtt), akkor a fejlődés szervezesebb, s ma már jobb helyzetben volnánk, mert biztosabb alapokon. Miért gondolja azt a szerző, ha már a hatvanas években van szegénypolitika, akkor még ma is csak szegénypolitika lenne? (És miért volna történelmietlen egy hatékony és erős szegénypolitika hiánya felől faggatni a hatvanas éveket?) A szegénypolitika a maga fogyatékkal nem épp egy szerves szociálpolitika kialakítását inspirálta volna? A mai probléma éppen az, hogy a szociálpolitika korántsem az, aminek lennie kellene, s nem utolsó sorban éppen azért, mert nincs valódi története, mert kiépült intézményi, jogi, szervezeti világunkban eléggé otthontalan. Mert a közgondolkodásban nem alakult ki a történelmileg jogosult helye. Mert a történeti folytonosságok hiánya, az állami önkény szabad érvényesülése miatt a társadalmi gondoskodás mindmáig kegy és ajándék.

De ha mindenben igaza volna a szerzőnek, értékelése akkor is kérdéses. Azzal, hogy igazolja a hatvanas évek szegénységéről megfelelő állami magatartást, olyan logikát kelt életre, amely tőle is idegen. Hiszen azt mondja: „Az egyéni szükségletekre válaszoló, az állampolgárokat tisztelő és humánus szociálpolitika — *valamennyi* állampolgár egyéni érdeke is.” 1960-ban még nem? A hatvanas évek megkülönböztetett elbírálás alá esnek?

Ma minden fillér kell a romló gazdaság megmentéséhez. Toljuk ki hát a szociálpolitikai befektetést jobb időkre! Az utókor hálás lesz önzésünkért! Tegyük zárójelbe ismét a szegénységet, az öregek meg összehúzzák magukat. A jövő szociálpolitika ezáltal is tökéletesebb lesz! Vagy talán a jövő ma már egy új szociálpolitikai magatartás nélkül veszélyben forog? Nem lehet, hogy nagyrészt az elmúlt évtizedek mulasztásai, részlegességei miatt?!

Az eddigiekben a hatvanas évek állami döntéseinek valódi okairól nem volt szó. Az értelmezést és a következtetéseket kifogásoltam. De érdemes végiggondolni, valóban racionális gazdasági-politika döntés volt-e a szegénység zárójelbe tétele? Az állami-politikai döntések gazdasági racionalitása még ma is jelentős részben be nem váltott követelés csak. A szegénység kiiktatása nem gazdasági, hanem politikai aktus volt. (Az más kérdés, hogy ezáltal pénz szabadult fel, hiszen egyéb rossz politikai döntések pedig sok-sok pénzt vittek el.) Háttére pedig néhány, már alaposan megtépázott ideológiai tézis. Abban pedig, hogy ez az ideológiai partikularitás a történelmileg szükségszerűt fedezte volna, már csak azért sem hiszek, mert az ötvenes évek torzulásai éppen ezzel a módszerrel nyernek igazolást. (S az ötvenes évek kritikájában Ferge Zsuzsa egy cseppet sem engedékeny.)

Ugyanakkor azt sem hiszem, hogy a hatvanas évek dinamizmusa eleve jótékony hatást gyakorolt volna a szegénységre. Általánosságban talán igen. De ha ezt az általánosságot felbontjuk, akkor meglehetősen nyilvánvaló, hogy ez a jótékony hatás csak azokra vonatkozhatott, akik valamilyen mértékig részesei voltak az említett dinamizmusnak. (De még közöttük is elég általános jelenség, hogy az anyagi gyarapodás

erkölcsi, életmódbeli ára megalapoz egy későbbi relatív szegénységet.) Azokra bizonyára nem, akik ellen irányult. Márpedig a hatvanas évek gazdasági rendje még meglehetősen diszkriminatív. A földjüktől megfosztott, az új munkaszervezetbe koruk vagy egyéb ok miatt beilleszkedni képtelen emberek számára a hatvanas évek a reménytelen elszegényedés időszaka volt.

A szegénypolitika története Ferge Zsuzsa elemzésében egysíkúnak tűnik. Mert mintha csak az volna említésre méltó, ami szegénypolitikaként megjelent, megvalósult, s az nem, amit a közgondolkodás, elsősorban a szociográfiai mozgalom által, követelményként, kritikaként megfogalmazott a mindenkori szegénypolitikával szemben. Az utóbbi egy olyan történet, aminek az elemzésére én bátrabban építenék szociálpolitikát, mint bármi egyébre. Már csak azért is, mert a szociográfia társadalmi önismeretünk egyik keményen politikussá és nagy értékű vonulata, a falukutatóktól a dokumentarista filmekig.

Bizonyára sokat tehet a szociológiai okosság a szegénységügy tisztázásáért. De ha a szegénység az elemzésben arctalan marad, nincs bizalmam az elemzés iránt. Ha a személyes nyomorúságok tömege absztrakt viszonyra légiessül, ha a szegénység tárgya csak, és nem személyek és sorsok sokasága, ha a szegénység egy pillanatra sem szubjektum, akivel a párbeszéd kísérlete legalább annyira szegénypolitikai kérdés, mint a szociálpolitikai rendszer léte vagy nem léte, s nem derül ki, hogy a szegények élete is emberi élet, mindenestül, ökonómiával, tudattal, kultúrával egyaránt, akkor a tévedés könnyű, s a kockázat pusztán szakmai.

Tudja Ferge Zsuzsa pontosan, hogy a szegénységet nem utolsó sorban érdekképviseleti fogyatékosága jellemzi. Aki tehát a szegénységgel foglalkozik, nem tehet úgy, mintha nem kellene döntenie arról, vállalható-e számára — akár alkalmilag is — ez az érdekképviselet. Ferge Zsuzsa viszont kikerüli a kérdést. Közügyként kezelve tart személyes távolságot a szegénység problémájától. (Holott azt is nyilvánvalóan tudja, hogy a közügy ma nálunk távolról sem az, ami fogalma szerint volna.)

Az a szemléleti tér, amelyben a szegénység problémáját vizsgálta, a társadalompolitika világa. Csak hogy ez itt és most egy meglehetősen felemás képződmény. Ha annak az alig létező képződménynek a kemény kritikája nem kapcsolódik a konkrét ügy megoldási kísérletéhez (márpedig Ferge Zsuzsánál így van), akkor vonatkoztatásaiban, érvkésztetésében szegényes lesz, meggyőző ereje pedig bizonytalan.

Ferge Zsuzsa higgadt racionalitással érvel, egy kettős kötésű szociálpolitika érdekében, amelyik egyesítené a szegénypolitika és a társadalompolitika előnyeit, ugyanakkor nem fedi fel, hogy javaslata mögött nem pusztán szociológiai megfontolás munkál, hanem egy szolid humán értéktételezés is. Ez azért baj, mert nem válik világossá, hogy a szegénység ügyében ő tudatosan nem a társadalomkritikai radikalizmust választja. (Holott az éppúgy racionalizálható volna.) És azért is baj, mert a társadalmi ökonómia szempontjából saját értékválasztása nem kézenfekvő, azt arra kemény és kíméletlen kritikával rá kell kényszeríteni.

Hankiss Elemér kötetét voltaképpen szociológiai munkának tekinthetjük, de az elemzések fogalmi apparátusa logikai szempontból se nem konzekvens, se nem zárt, se nem verifikálható. Nézzünk erre néhány példát.

Terjedelmes tanulmány szól a második társadalom problémájáról. A társadalmi tények kettős osztására a szerző a következő megoldást javasolja: „... az első társadalomhoz tartozónak tekintjük mindazt, ami ténylegesen megvalósult a társadalom

ideológiailag megfogalmazott modelljéből. És nem tekinthetjük az első társadalomhoz tartozónak azt, ami nem valósult meg belőle... másfelől pedig azt, ami létezik, működik, de nem illik bele ebbe a modellbe..." Ez az ideológiai alapú felosztás meglehetősen problematikus. Nem tudom, lehet-e az elmúlt negyven év ideológiai képződményeit egységes ideológiai modellnek tekinteni? (Szerintem nem.) Nem tudom, a képződmény-rendszer bármely súlypontja felől ítélve van-e társadalmi tény, ami valódi megvalósulásként fogható fel? (Szerintem nincs.) Egyébként pedig, ha túl sok valóságem van, ami nem-megvalósulás, akkor, ha modellről van szó, még a megvalósult sem az, ami. Márpedig a szerző eddigi muinkássága számtalan ilyen nem-megvalósulásnak tekinthető tényt bizonyít. (Aztán egy üres csoport — az ideológiából meg nem valósult nem-valóságok köre — tovább zavarja az értelmezést.)

Próbáljuk meg most mégis, az elmondottak ellenére, a felosztást a gyakorlatban alkalmazni. Vegyük az ideológiai modell egy alapelemét, a magántulajdon megszüntetését. Az állami vállalat olyan létesítmény, ami úgy tűnhet, az ideológiának maradéktalanul megfelel. Csakhogy az állami vállalat csak részben az a szervezet, ami az ideológiai modellből következik. Olyannyira, hogy még kvázi-magántulajdonos (vagy még magántulajdon előtti) mechanizmusok is hatnak benne. S nem is úgy, hogy ezek az ideológiával összeférhetetlen mozzanatok elkülöníthetők volnának az ideológiát megvalósítóktól, hiszen az ideológia — nem esetlegesen — éppen ezt, a neki látszatra meg nem felelő vállalatot igazolja és erősíti (vagy reménykedőbben: igazolta és erősítette).

(A tárgyra vonatkozó ideológia és a tárgy valódi természete között következetes disszonancia fedezhető fel. Ennél is ellentmondásosabb a helyzet, amikor az ideológiának megfelelni látszó társadalmi tény egyáltalán nem kapja meg azt az igazolást, amire látszat szerint jogosult volna, sőt még az sem rendkívüli, hogy a látszat szerint az ideológiába illő tény ugyanezen ideológia ellenérveitől válik támadottá.)

A felosztás ellentmondásossága mindvégig jellemzi a kifejtést is. Az első és a második társadalom megkülönböztetésének egyik kritériuma: „Első társadalom: vertikális szerveződés, Második társadalom: horizontális szerveződés.” Ha található lényeges szerveződés, amely ezt cáfolja, akkor a kritérium érvényét veszti.

Az első társadalomban a helyi társadalom vezető rétege jellegzetesen horizontális szerveződést is mutat, ugyanez igaz igazgatókra, vállalatvezetőkre stb. Ennek a horizontális szerveződésnek legális formái is vannak. Egyes rétegérdekek képviselőinek fellelhető hatékony, erőt sem nélkülöző, ideológia által igazolt szerveződésai.

A második társadalom jellegzetesen vertikális szerveződésű jelensége a „szocialista összeköttetés”. (Sokat és sokszor beszélt már erről Hankiss.) Ez a vertikális háló éppen a különböző hatalmi szintek pozícióit köti össze. Ideológiai modellbe nem illő, informális világ ez. (Persze a két jelenség valódi természete sokkal ellentmondásosabb ennél.)

Lengyel László szerint Hankiss Elemér leírásának fogyatékoságát egy kifejtetlen normativitás magyarázza. Igaza van. Azzal, hogy a szerző a második társadalom jelenségeit következetesen az első társadalom fogyatékoságainak pozitív feloldásaiként szeretné látni, elfedi azt a tényt, hogy a második társadalom nemcsak az első társadalom kritikája (amire tehát egy demokratikus átalakulás alapozódhatna), hanem az első társadalom negatív elemeinek szervesülése is (ami tehát egy kívánatos fordulat kemény korlátja egyúttal).

Hankiss Elemér könyve kellemetlen meglepetés volt. Tudományosítani akarta korábbi köteteinek, a *Társadalmi csapdák* és a *Diagnózisok* kísérletező, komoly szellemi

játékát, és végül szinte összes erényét belefűllasztotta egy sokoldalú kifejtésre és alaposra törekvő, nehezen olvasható szövegbe.

Pedig a váltás nagyon is sokat ígért. Hiszen ha a társadalmi együttélés csapdái és veszedelmei nemcsak metafórákkal, játékelméleti modellekkel, szociálpszichológiai képletekkel válnak megragadhatóvá, hanem egy konzekvens gondolkodói rendszer révén, akkor az eligazodás egyúttal a tett esélye is. Ugyanakkor a rendszeres kifejtés kritikai magatartásának szigorúbbá, konzekvensebbé válását is ígerte. (Hiszen Hankiss a jelenségek felismerésében, megnevezésében utolérhetetlen volt.) A könyv kudarca tehát, mert az említett problémák szinte minden tanulmányára érvényesek, kétszeresen is fájó. Értékvesztés és értéktévesztés egyszerre.

Nem lehet véletlen, hogy a *Diagnózisok 2.* legjobb tanulmánya a *Kinek az érdeke?* című vitairat. Ebben az írásban az elidegenítő, megoldatlan szakmaiság és rejtett értéktételezés helyett egy vonzó, nyílt társadalompolitikai okosság és aktivitás a meghatározó.

(Az ideológiailag nem konfrontálódó társadalompatológia természetesen ma már megfogalmazható, a konkrét, közvetlen, politikai igényű társadalomkritika jóval kevésbé.)

Kulcsár Kálmán tanulmányainak van néhány vissza-visszatérő gondolati eleme. Ezek: a szervesen fejlődés, a mintakövetés, a túlsúlyos politikai elem, a felülről irányított társadalom a visszacsatolás fejletlen vagy szelektív csatornáival, a paternalizmus, a jog, mint helyettesítő eszköz, s persze újra és újra a modernizáció. De ezek a fogalmak, meghatározások ellentmondásosan kerülnek kifejezésre. Vegyünk számba néhány kétséget ébresztő részletet.

A 68-as "... reform egyes következményeit bizonyos politikai erők társadalmilag diszfunkcionálisnak értékelték." A „bizonyos” jelző a társadalmi önismeret máig ható kiskorúságának bélyege. A megnevezhetetlen alany jog felett álló alany. Azok a „bizonyos politikai erők” ma éppúgy névtelenül és hatásosan munkálkodnak a mai reformok ellen, mint húsz évvel ezelőtt.

.... a kelet-középeurópai országokban — az egyes országok adottságaitól függő mértékben — a *társadalmi változások ma már szervesen következnek saját belső fejlődésükből.*” ma már jelen vannak a gazdasági és társadalmi értelemben autonóm továbbfejlődés feltételei.” Arra gondolt talán a szerző, hogy a gazdasági krízis szervesen következett a gazdasági-társadalmi mechanizmusok szervesen működéséből? Vagy arra, hogy a közös válság megoldásában a felek magukra maradtak, mert hiszen sajnos a válságok nem oltják ki egymást? A szervesség ma leginkább negatívumok sora, ahhoz, hogy akár csak esély is legyen, még nagyon sok feltétele hiányzik. (Kioolvashatók ezek Kulcsár könyvéből is.) Úgy sityeg ez a két állítás a társadalmi akaratnyilvánításban (Kulcsár szerint is) súlyosan fogyatékos országok valósága fölött, mint valami kitüntetés (vagy éppen valamiféle atyai szuggesztívó).

„A kelet-középeurópai országokban (itt jegyzem meg, hogy fejlődését, társadalmi problémáit elég mélyen nem ismerve, a szovjet társadalom viszonyaival nem foglalkozom) történetileg különösen súlyossá, mondhatjuk túlsúlyossá fejlődött a politikai rendszer.” A kelet-középeurópai országok háború utáni története elemzésének egyik kulcskérdése a Szovjetunió szerepe, hiszen a szovjet társadalom viszonyai a mintaadásnál is jelentősebb súlyúak voltak ebben az időszakban. Enélkül az elemzés és a következtetés is csak hiányos és absztrakt lehet. És persze korántsem nevezhető fej-

lődésnek az államhatalom felfúvódása és diktatúrája. Már csak azért sem, mert nem kialakult, hanem egy nyílt oktrojáció és egy rejtett restauráció (amint ezt Kulcsár Kálmántól másutt olvashattuk) terméke volt.

Martinovicsot és Rajk Lászlót egyaránt úgy jellemzi, mint akik politikai ellenvéleményük miatt koncepciós perek áldozataivá lettek. Ha Rajk László és Rákosi Mátyás politikai nézetei között olyan természetű különbségek lettek volna, mint Martinovics Ignác és a Habsburg-ház között, akkor Rajk közönséges ellenfél lett volna, aki nem alkalmas a belső ellenség megszemélyesítésére. Mindkét per demonstratív volt, de míg az egyik (Martinovicsé) egy valós és értékes elszántság következménye, addig a másik (Rajké) egy önmagát hergelő terror eredménye, értelmetlen gyilkosság.

... az új társadalom kialakulása a hazai adottságoknak nem mindenben megfelelő modell alapján indult meg." Ha azt, ami az 1948-as fordulat tartalmát meghatározta, modellnek tekintjük, nem tudom, mi az, ami ebben a modellben a hazai adottságoknak megfelelt. Ez a modell ugyanis épp azokat az értékeket csúfolta meg sorra, kevés kivétellel, amelyekből felépült. A modell és az adottságok összefüggését csupa negatívumban látom. Persze, ez is megfelelés.

„A közelmúltba tekintés azonban mindig problematikus; hiszen működő politikai rendszer legitimitásával összefüggő kérdéseket érint; hiszen élnek még a korszak szereplői, akik irányítóként, közreműködőként vagy elviselőkként másként élhettek és éltek meg egyes korszakokat, döntéseket; hiszen a múlt a jelenbe is átnyúlik, s így a feltáró munka érdekeket sérthet, s esetenként a tudomány által kezelhetetlen reakciókat váltthat ki." Nem tudom, van-e fontosabb célja a társadalomtudománynak, mint az, hogy általa kezelhetlenné váló reakciókat (politikai, etikai, társadalmi cselekvésbeli reakciókat) váltson ki? Nem tudom, valódi társadalmi gondolkodás-e az, amelyik nem sért érdekeket? A tudomány elemi tétje, hogy a másként megélt történelmet saját történelemképével szembesítse. A történelmi közszereplésnek elidegeníthetetlen része volna a nyilvános és személyre szóló értékelés. Minél kockázatosabb ez, annál fontosabb. (Ha az egykori irányítók és örököseik érdekei szerinti tapintat vezeti a kutatót, ez alighanem az egykori elviselők és utódaik elemi érdekeinek rovására történik. Sehogy sem illenek egymás mellé, amikor a számvetés nehézségeiről van szó, ráadásul pozícióik is egyenlőtlenek.)

... a múltra 'sine ira et studio' tekintve" — mondja elmúlt évtizedeink értékelésének személyes alapelveként. Mindaz, ami személyes életem társadalmi kerete, szüleim sorsa volt, ebben a negyven évben formálódott ki. Minden ízében haragot és részrehajlást ébreszt bennem. Ha valaki kora történelmére vonatkozóan elfogulatlanságot hirdet, akkor ez épp úgy állásfoglalás, ha rejtőzködőbb is, mintha vállalná indulatait.

Nehéz gazdasági helyzetünk — a szerző szerint — „jórészt külső tényezők hatására” vezethető vissza. Ez a politikai szónoklatokban is gyakran szereplő fordulat pusztán a mentség ideológiája. Az utóbbi harminc év története azt bizonyítja, hogy a nemzetközi gazdasági piac Magyarországot egyre inkább hajlandó lett volna partnerként elfogadni, Magyarország pedig egyre kevésbé tudott élni ezzel a lehetőséggel. (Az olajár-robbanás például egy hibás gazdaságfejlesztési program várható kudarcát hozta előbbre, erősítette föl.) „Az 'emberi tényező' mint termelőerő elhanyagolása társadalmi gazdasági fejlődésünkben jóval nagyobb kárt okozott, mint akár az eladósodás, a cse-rearányomlás vagy az utóbbi évek restriktívnek szánt gazdaságpolitikája.” (A Magyar Kereskedelmi Kamara munkacsoportjának elemzéséből HVG 1987. aug. 15.) Az az-

tán már egy más szinten és más vonatkozásban felvethető probléma, hogy alighanem nem (volt) elegendően autonóm a magyar politikai társadalmi szervezet ahhoz, hogy életmódja belső és külső kihívásaira erős, érvényes és önálló válaszai legyenek.

„Létrejött a modern társadalom számára megfelelő iskolarendszer is. . .” Nem tudom, hogy érti ezt a szerző, amikor ő is tudja, hogy a modernizáció egyik korlátja éppen az iskolarendszer jelen állapota, amit nem utolsó sorban éppen a kezdetek miatt jellemez a merevség és cselekvésképtelenség.

A szerző, a hazai modernizáció folytatódásának útját keresve többször hivatkozik mezőgazdaságunk sikereire. Nekem ezek a sikerek egyáltalán nem meggyőzőek. Talán inkább arról van szó, hogy a föld, mint viszonylagos bőséggel rendelkezésre álló anyagi forrás, nagyjából mindmáig elfedte a pazarló és kíméletlen gazdálkodás következményeit. A mezőgazdasági nagyüzemi gazdálkodás hazai történetének negatív társadalmi következményei azonban az első pillanattól kezdve felismerhetők lettek volna. Mindaz, ami a falusi társadalom problémája, s egyúttal a modernizáció közvetlen-közvetett társadalmi fékje (a hatalmi visszaélések rendszerétől a hagyományos értékek eltörléséig), elválaszthatatlan a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok „diadalútjától”.

Kulcsár Kálmán kötete a hazai modernizáció történetét, akadályait és távlatait tárgyalja. Mégis, mintha a tanulmányok önmagukra nézve a modernizáció vélhető következményeit figyelmen kívül hagyták volna.

A szociológia hazai karrierje sajátos veszélyeket rejt magában. Az ideológiai gondolkodás térvesztése, elbizonytalanodása, a filozófiai számvetés élettelensége, a politikatudomány lassú ébredése időszakában a szociológia, mint a jelen reprezentatív és offenzív társadalomtudománya egyre inkább magára ölti társadalmunk szellemi kompromisszumainak, fogyatékoságainak, megalkuvásainak teljes öltözetét.

Ferge Zsuzsa, Hankiss Elemér, Kulcsár Kálmán tudományos közéletünk jelentős személyiségei. Az volna kívánatos, hogy a szerepükkel örökölt rossz hagyományok minél kevésbé befolyásolnák gondolkodásukat.

A szociológia ne válhasson közellenségből állami alkalmazottá. A szociológia igyekezetben ne oldódjon fel a társadalomkritikai elszántság. Az alkalmazkodó, reprezentatív szociológia merev és haszontalan szociológia.